

Отримано: 03.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: vberkovski@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-139-144

Берковський В. Формування інтегрованої економічної системи: європейський ринок наприкінці XIV – в середині XV ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 139–144.

УДК: 330(091)(4)»13»

Владислав Берковський**ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРОВАНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РИНОК НАПРИКІНЦІ XIV – В СЕРЕДИНІ XV СТ.**

У статті розглядаються характерні риси впливу зовнішньо- та внутрішньо-економічних чинників на розвиток економічної структури Європи у період з кінця XIV – до середини XV ст. Визначено основні елементи та фактори трансформація та інтеграція європейських економічних систем, в результаті економічної кризи кінця XIV – середини XV ст. Окреслено умови у яких відбулося формування нових економічних макрорегіонів.

Ключові слова: економічні системи, інтеграція, економічна депресія, економічні макрорегіони.

Vladyslav Berkovskyi**FORMATION OF THE INTEGRATED ECONOMIC SYSTEM: THE EUROPEAN
MARKET AT THE END OF XIV – THE MIDDLE OF THE XV CENTURY**

The article deals with the characteristic features of the influence of external and internal economic factors on the development of the economic structure in Europe (from the end of the XIV – to the middle of the XV century). The main elements and factors of transformation and integration of the European economic systems, as a result of the economic crisis (the end of the XIV – the middle of the XV century), were defined. In particular these are regional political changes of centralization and consolidation, modernization of ways and means of communication, the emergence of the Western European urbanization process, the demographic crisis, the agrarian revolution and the emergence of interdependencies between the city and rural areas, concerning provision of food and raw materials. These factors contributed to the greater integration potential of politically remote regions and the emergence of institutional parameters for further economic disagreements between different parts of Europe and their similarities. As a result, during the XIV – the first half of the XV century new economic zoning is being formed in Europe. In particular, Central European and Baltic-Black Sea economic macro-regions are formed. At this time the countries of Eastern Europe actually begin to play the role of the raw material appendage of the entire European economy, because the manifestations of the pan-European economic crisis of the late XIV – early XV century had a much less distinctive character here. It is important that if for Western Europe the opposition of the economic structures of the Baltic and Mediterranean trade and economic regions was carrying considerable loss, then Eastern Europe would only benefit from increased trade and the attraction of new economic centers to foreign trade. In fact, the redistribution of regional economic structures and the formation of new interstructural ties within the integrated economic system of the newly established macro-regions has created a new image of the European economy divided into production and raw material zones.

Keywords: economic system, integration, economic depression, economic macro-regions.

Однією з важливих та надалі актуальних проблем в історії розвитку суспільства є дослідження економічної кризи періоду пізнього середньовіччя та її наслідків. Важливість цього явища для розуміння історії наступних сторіч, його впливу на початки промислової революції у XVII ст., зміни у економічній структурі усіх, без виключення, країн Європи безумовно підкреслює постійний та сталий інтерес дослідників. На жаль маємо констатувати, що у вітчизняній історіографії дана проблема досі знаходиться поза увагою дослідників. Для прикладу, у відомому академічному виданні «Економічна історія України» (2011) економічна ситуація XIV – середини XV ст. не представлена у жодному вигляді. І це при тому, що, як зазначають Крістофер Дайер та Філіп Шофілд, криза, яка розпочалася після Великого голоду (1315-1317) та епідемії Чорної смерті (1348 – 1349) знайшла своє відображення практично в кожному регіоні Європи та кожному секторі економіки [17, р. 41-42]. Більш того, військові події Столітньої війни (1337 – 1453), а також низка локальних конфліктів (бо-

ротьба з Тевтонським орденом, війни за доступ до Північно-чорноморського узбережжя, тощо) не могли не позначитися на змінах у соціально-демографічній картині Європи, занепаді старих та появи нових економічних центрів, врешті-решт у скороченні загального національного доходу та багатств.

Отже, період з кінця XIV – до середини XV сторіччя, фактично, став закінченням т. зв. «античної ери» в європейській економіці, яка, на той момент, пройшла всі характерні стадії своєї еволюції – від становлення та висхідного розвитку через зрілий стан до низхідного розвитку, пов'язаного з накопиченням критичної маси змін викликаних дією основних трансформуючих елементів: господарюючих суб'єктів, формальних та неформальних інститутів, порядків господарювання, природних та матеріальних елементів [7, с.16]. Наприклад, до початку XIV сторіччя структура економіки Західної, Центральної та Східної Європи являла собою певну сукупність сільських мікросвітів, які в значній мірі були самодостатніми та автаркія яких, за висловом Карло Чипполи, стала наслідком зниження обсягів торгівлі та доступу, щонайменше, до регіонального ринку [15, р.91]. В першу чергу, це було пов'язано з тим фактом, що практично до кінця XIII ст. європейський економічний простір був поділений, за своїми фізико-географічними властивостями, навпіл по лінії Рейн – Боспор [19, р.14] і лише в наступний проміжок часу даний кордон посовується в район Вісли, щоб остаточно сформувати східноєвропейський економічний субрегіон. В другу чергу, це панування принципу виробництва для задоволення виключно власних внутрішньогосподарських потреб, що значно обмежувало можливості торгового обміну. Адаже мало не все потрібне виготовляючи самі для себе більш менш заможні селянські господарства не створювали виразних ремісничих чи торговельних осередків [2, с.2-3]. Таким чином, за наявності власного, нехай і обмеженого, виробництва первинних засобів домашнього ужитку, основними об'єктами товарообміну стають не засоби першої необхідності, а предмети розкоші. Щоправда, окремо слід виділяти ті засоби виробництва, що одночасно виконували й роль платіжних одиниць (напр. робоча худоба) [9, с.XIV]. Отже самодостатність місцевих економічних систем не передбачала впровадження принципу збільшення обсягів виробництва з одночасним прагненням до мінімізації витрат [9, с.XIII, XV]. Фактично, автономна господарська одиниця до середини XV ст. мала усі можливості для забезпечення своєї самодостатності на певному технічному та технологічному рівні.

Однак, трансформація та інтеграція європейських економічних систем, в результаті кризи кінця XIV – середини XV ст., викликана, як регіональними змінами політичного характеру спрямованими на централізацію та об'єднання, так і модернізацією шляхів та засобів сполучення, зародження процесу урбанізації Західної Європи та появи взаємозалежності міста і сільської округи щодо забезпечення продуктами харчування та сировиною призводить до накопичення достатньої кількості ресурсів, необхідних для переходу всієї європейської економіки на більш високий рівень розвитку.

З одного боку, ці явища були пов'язані з різким зростанням доцентрових державницьких тенденцій, які призвели до появи нових державних утворень (напр. Данія, Кримське ханство) та закріплення вже існуючих (напр. Англія, Франція, Іспанія, Португалія) [4, с.11]. Щоправда, і тут варто погодитися з Мар'яном Маловістом, в досліджуваній період не існувало загальнодержавних ринків, а отже політичні кордони відігравали радше обмежену роль в економічному житті Європи [21, с.655]. Тим не менше, ступінь та ефективність юридичного оформлення державотворчих процесів стала підґрунтям для майбутніх інституційних та політичних відмінностей між державами Європи і визначили різні шляхи подальших інтеграційних процесів. Більш того саме параметри юридичної інтеграції й визначили базові регіональні стимулюючі структури, які, у свою чергу, сприяли більшим інтеграційним можливостям політично віддалених регіонів та появи інституційних параметрів для виникнення як подальших економічних розбіжностей між різними частинами Європи, так і подібностей.

З іншого боку, на тлі кризових явищ у середземноморському (Неаполь, Піза, Генуя, Палермо, Венеція, Амальфі та Салерно) та балтійському (міста Ганзейської ліги) економічних макрорегіонах відбувається зміщення головної осі міжнародної торгівлі, центром якої на Півдні були міста т.зв. «великої італійської четвірки» (Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція), а на Півночі – міста т.зв. «великої німецької четвірки» (Кельн, Майнц, Магдебург та Любек) [20, р.96, 99, 113]. Більш того, отримання Тевтонським орденом контролю над північним міжнародним ринком близько 1300 року, а також поступова втрата Сицилією ролі головного постачальника збіжжя в Італію, остаточно змінюють самообмеженість локальних економічних систем розташованих вздовж основних торговельних артерій Європи – Дунаю, Рейну, Луари, Сени, Шельди, Одеру, Ельби, По, Арно, Вісли, Бугу, Дніпра

та Дністра [9, с. XX]. Отже, фактично саме упродовж XIV – першої половини XV ст. в Європі відбуваються інтеграційні процеси, що призводять до нового економічного районування. Так, за рахунок розвитку металообробних та видобувних промислів, впровадження нових технологічних підходів та винаходів [11, с. 60-97], активного використання внутрішньої річкової системи відбувається формування центральноєвропейського економічного макрорегіону до якого входять Південна Німеччина, Австрія та Богемія [20, р. 121]. Східніше від них починає формуватися балто-чорноморський економічний макрорегіон, який, по суті, стає сполучником між генуезькими та венеціанськими чорноморськими колоніями, сербським Дубровником на Адриатиці, з одного боку, та балтійським Гданськом, з іншого боку [20, р. 121].

Принагідно зазначимо, що нове економічне районування призводить до того, що саме у розглядуваний час країни Східної Європи фактично починають виконувати роль сировинного осереддя всієї європейської економіки. Так, якщо наприкінці XIV – на початку XV ст. Західна та Центральна Європа переживає період зростання нових економічних центрів та переорієнтація старих (напр. промисловість італійських міст орієнтована у XIII ст. на виробництво шерстяних тканини, у XV ст. переорієнтовується на шовкове виробництво [16, р. 521]), то Східна Європа ще знаходяться в межах традиційної середньовічної економічної структури. Більш того, власне на ці терени зміни у загальноєвропейському торговому балансі починають справляти помітний вплив лише наприкінці XV ст. І в той час, як для Західної Європи протистояння економічних структур Балтійського та Середземноморського торгово-економічних регіонів несло значні втрати (не в останню чергу через зміни у спрямуванні стратегічних торговельних шляхів [23, р. 456]), східноєвропейські землі лише вииграють за рахунок збільшення товарообігу та залученню до зовнішньої торгівлі нових економічних центрів [5, с. 29-33]. Щоправда, коливання попиту на збіжжя та іншу продукцію аграрного сектору на міжнародному ринку несло стримуючий характер не лише для загального розвитку сільського господарства балто-чорноморського макрорегіону, але й обмежувало можливості внутрішнього ринку.

Трансформаційні процеси європейського ринку кінця XIV – початку XV ст., по суті, були періодом (періодом адаптації) під час якого економічні структури послаблювалися, ставали нестійкими, зазнавали певних втрат, що супроводжувалися значним погіршенням макроекономічних показників країн (інфляція, зростання безробіття, падіння доходів населення, тощо). Однак, слід враховувати, що ринок, як і вся економіка, не є застиглою системою – у нього постійно відбуваються трансформаційні процеси, у яких беруть участь його суб'єкти. Так, під впливом зовнішньополітичних та економічних чинників, якими була боротьба за вихід до моря та контроль над Гданськом, на середину XIV ст. практично зупиняється діяльність більшості морських портів вздовж узбережжя Англії, торговельні контакти з Пруссією, Польським королівством та Великим князівством Литовським постійно перериваються. В результаті подібних же впливів під час Сторічної війни практично повністю припиняється торгівля між містами південного узбережжя Європи та Пікардією, Нормандією, Бретанню та Шампанню [22, р. 163].

Отже, формування нових економічних макрорегіонів, у результаті кризи середини XIV – початку XV ст., призвело до перерозподілу регіональних економічних структур та формування нових міжструктурних зв'язків. Більш того, враховуючи, що будь який ринок є інтегрованою економічною системою, у якій господарюючі суб'єкти, що належать до різних секторів ринку: сировинного, переробного, інфраструктурного та споживчого, об'єднані у єдиний відтворювальний цикл, ці нові макрорегіони фактично створили новий образ економіки Європи [10, с. 272-273]. Зокрема, саме наприкінці XIV ст. на теренах Східної Європи розпочинається поступовий відхід від впливів імперських стандартів (візантійських чи монгольських) [3, с. 27-28]. При цьому маючи значно гірші умови старту економічних перетворень у досліджуваний період, терени Східної Європи позначаються значно меншим темпом та рівнем розвитку аграрної структури та урбанізації. В той же час, країни Центральної Європи входять в фазу пришвидшеного економічного зростання, яке фактично становить довгий економічний цикл, який дещо переривається на Балканах (в період турецької окупації) та в Чехії (в період гуситських війн) [12; 13, с. 203-241; 21, с. 657].

Епідемії, голод, кліматичні зміни та військові дії призводять не лише до значних коливань в демографічній ситуації в Європі, але й до значних зсувів у земельній кон'юнктурі. Зокрема, як зазначає Майкл Постан, починаючи з 1350-1360-х рр. в Західній Європі поступово збільшується кількість вільних земельних наділів та прострочених орендних платежів, зростає пропозиція оренди, а отже значення сільськогосподарських угідь, як платіжних чи рентних засобів, значно падає [22, р. 162]. Як

результат, відбуваються зміни в системі організації аграрного господарства. Так, відбувається трансформація орендних відносин у організацію виробництва безпосередньо силами власника-феодала [22, р.161]. Фактично, говоримо про перші паростки фільваркової системи. Крім того, саме в XIV ст. в Західній і частково Центральній Європі спостерігається помітне зменшення інтенсивності рекультивації нових земельних наділів. Тобто, вже на початок XV ст. остаточно завершуються процеси з колонізації сільськогосподарських угідь, створення значних, за масштабом, земельних наділів.

До вище зазначеного слід додати, що безперервна аграрна криза, яка охопила європейські терени з 30-х років XIV ст. і протривала аж до 1470-х – 1480-х рр. відразу ж знайшла своє відображення у появі депресивних явищ в міській економіці. В першу чергу, депресія охопила ті напрямки економіки, що безпосередньо залежали від сільськогосподарської продукції (від торгівлі продукцією аграрного сектору до її переробки). Наступними стали ті напрямки, які залежали від структури землеволодіння та зміни орендних умов. При цьому звернемо увагу, що попри відому тезу «про дрібну селянську оренду як економічно прогресивне явище, яке є наслідком зростаючої грошової економіки» [22, 162], насправді найбільшим постачальником сільськогосподарської продукції на ринок були саме великі феодальні маєтності, які починаючи з XIII сторіччя становили собою своєрідні капіталістичні зернові підприємства орієнтовані на отримання грошової готівки. З огляду на це, депресивні явища в міській економіці були пов'язані не стільки з коливаннями врожайності чи змінами в системі організації аграрного господарства, як з проблемами постачання міста продуктами харчування [18, р.27].

Важливим елементом, що вплинув на інтеграційні процеси в європейській економіці кінця XIV – середини XV ст. стала демографічна ситуація. Так, за різними даними, населення Західної Європи в результаті епідемії та військових дій скоротилося на від 50 до 75% [8, с.53-54; 24, с.38]. Однак, вже по завершенню періоду епідемічних хворіб мало б відбутися зростання економічних показників в Європі, оскільки вже у період 1400 – 1430-х років демографічна ситуація в Європі, в цілому, сягнула передепідемічного рівня [24, с.38]. Звичайно, дані показники не є монолітними і коливаються в залежності від регіональної специфіки. Тим не менше, відновлення демографічних показників мало б активно сприяти розвитку ринку продуктів харчування. Однак, аграрна депресія призводить до зворотної ситуації. Невеликі селянські господарства, являючи собою самодостатній тип економічних об'єктів, впроваджують ефект відносного скорочення обміну сільськогосподарською продукцією та переходу до природної економіки. До цього слід додати, що зниження, а в окремих регіонах Європи й тривала стагнація, цін на сільськогосподарську продукцію, в першу чергу збіжжя, на тлі зростання витрат на працю, попросту робило нерентабельним вирощування сільськогосподарської продукції у ринкових об'ємах [22, р.166]. В цілому ці явища призводять до міграційних процесів. В першу чергу, це була масова міграція сільського населення, яке через усе зростаючі визиски феодалів-землевласників та проблему з рентабельністю зернового господарства, перебирається до міст [24, с.37]. Найбільш показовою у даному випадку є Англія, де з початку XV ст. частка сільськогосподарського населення скоротилася з 74 до 45%. При цьому паралельно відбувалося стрімке зростання як міського населення, так і сільського, але задіяного поза сільськогосподарським сектором економіки [14, р.12]. Подібні ж пропорції (42%) спостерігаємо й у економічній структурі двох найбільш урбанізованих країн Європи періоду XIV – XV ст. – Бельгії та Нідерландів. В цих країнах скорочення частки сільськогосподарського населення (з 58 до 51%), відбувається на тлі демографічної кризи в містах. Таким чином, у сільській місцевості при збереженні загальних темпів демографічного зростання переважати починає населення задіяне в позааграрному секторі. Єдиним виключенням з цієї тези є Іспанія та Італія де скорочення сільськогосподарського населення практично не відбулося [14, р.13].

В той же час, країни Східної Європи, а зокрема Польща та Велике князівство Литовське, в яких прояви загальноєвропейської економічної кризи кінця XIV – початку XV ст. мали значно менш виразний характер, до певної міри отримали позитивний поштовх у своєму розвитку. Адже, як цілком справедливо визначає Перрі Андерсон, основні механізми економічної кризи в Західній Європі, що призвели до демографічного спаду та економічного регресу/стагнації, не могли бути відтворені в даних країнах [1, с.238, 245]. Так, демографічні втрати були значно нижчими, об'єми придатної для обробітку землі були в кілька раз більшими, а отже можливість ендегенного відтворення західноєвропейських кризових явищ були незначними. Тим не менше, кризові явища стали однією з базових причин змін у правовій ситуації в Східній Європі, занепадові автономічних тенденцій міської культури.

Отже, в цілому, період з кінця XIV – до середини XV ст. був часом реструктуризації та змін, що стали основою подальшого формування нової економічної структури Європи. Кризові явища в Європі призвели до виникнення інтеграційних процесів, які не лише забезпечили більшу конкурентоспроможність міжнародного та регіональних ринків, стимулювали комерціалізацію виробництва, але й фактично підготували ґрунт для промислових перетворень у XVI ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андерсон П. Переходы от античности к феодализму. Москва, 2007. 288 с.
2. Баранович О.І. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. Київ, 1928. Кн. XVII. С.1-63.
3. Берковський В.Г. До питання формування європейського економічного макрорегіону: середні віки та рання нова доба. *Україна і Велике Князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей III Міжнародної наукової конференції. 16 – 19 жовтня 2013 р. Кам'янець-Подільський*. Київ, 2013. С.26-29.
4. Берковський В.Г. Економічна складова соціально-економічних перетворень українсько-білоруських земель в умовах загальноєвропейських реформ XV – XVI ст. *Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI – XVIII ст.: фактор реформ*. Київ, 2016. С.9-19.
5. Берковский В.Г. Правобережная Украина в системе международных торговых отношений конца XV – середины XVI века. *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде /Танненберге): Материалы междунар. науч. конф. Спб., 2010. С. 29-33.*
6. Грушевський М. Студії з економічної історії України. Економічний і соціальний перелом XV – XVII вв. Господарство польського магната на Задніпров'ю. Київ, 1917. 70 с.
7. Дюльманова Т.М. Содержание и факторы трансформации экономических систем. *Вестник Оренбургского государственного университета*. Оренбург, 2006. № 8. С.16-21.
8. Еманов А.Г. Великая пандемия середины XIV века как финал средневековой истории. *Вестник Тюменского государственного университета*. 2013. № 2. С.49-55.
9. Ковалевский М.М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. Москва, 1898. Т.1. 712 с.
10. Лисюк В.М., Деркач Т.В. Ринкова інтеграція: методологія, принципи та механізми. *Економічні інновації: Зб.наук. праць*. Одеса, 2015. Вип. 60. Кн. I: Українське Причорномор'я: вектори стратегічного розвитку та європейських стандартів життя. С.270-280.
11. Мокир Дж. Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс. Москва, 2014. 204 с.
12. Хайек Ф. Собрание сочинений: в 19 т., Москва; Челябинск, 2018. Т.7: Экономические циклы: часть I. 470 с.
13. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Київ, 2011. 244 с.
14. Allen R.C. Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800. *European Review of Economic History*. 2000. № 3. P.1-25.
15. Cipolla C. Before the Industrial Revolution European Society and Economy 1000-1700. London, 1993. 326 p.
16. Cipolla C. Economic Depression of the Renaissance? *The Economic History Reviews*. 1964. Vol. 16. Issue 3 (April). P.519-524.
17. Dyer C.C., Schofield P.R. Recent Work on the agrarian history of medieval Britain. *The Rural History of Medieval European Societies. Trends and Perspectives*. red. I. Alfonso, Turnhout, 2007. P.21-55.
18. Epstein S.R. The late mediaeval crisis as an «integration crisis». *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe, 1400 – 1800 / ed. by Maarten Prak*. London; New-York, 2001. P.23-48.
19. Hay D. Europe in the fourteenth and fifteenth centuries. New York, 1989. 490 p.
20. Lopez R. S. The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350. Cambridge, 1995. 180 p.
21. Małowist, M. Z problematyki wzrostu gospodarczego Europy Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu i na początku XVI wieku. *Przegląd Historyczny*. 1973. T. 64. Zesz. 4. S.655-680.
22. Postan M. Revisions in Economic History: IX. The Fifteenth Century. *The Economic History Review*. 1939. Vol. 9. № 2. P.160-167.
23. Ramsey P. The European Economy in the Sixteenth Century. *The Economic History Reviews*. 1960. Vol. 12. Issue 3. P. 456-462.
24. Topolski, J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku. Poznań, 2003. 206 s.

REFERENCES

1. Anderson P. Perehody ot antichnosti k feodalizmu, Moskva: Izdatel'skij dom «Territorija budushhego», 2007, 288 s.
2. Baranovych O.I. Panske misto za chasiv polskoi derzhavy (Staryi Kostiantyniv), *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu Vseukrainskoi akademii nauk*, Kyiv, 1928, knyha XVII, S.1-63
3. Berkovsky V.H. Do pytannia formuvannia yevropeiskoho ekonomichnoho makrorehionu: seredni viky ta rannia nova doba. *Україна і Велике Князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та*

sotsiokulturni vidnosyny u zahalnoevropeiskomu vymiri: Tezy dopovidei III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. 16 – 19 zhovtnia 2013 r. Kam'ianets-Podilskiy, Kyiv, 2013, S.26-29.

4. Berkovskiy V.H. Ekonomichna skladova sotsialno-ekonomichnykh peretvoren ukrainsko-biloruskykh zemel v umovakh zahalnoevropeyskykh reform XV – XVI st., *Sotsialno-ekonomichni transformatsii v Ukraini ta Bilorusi v XVI – XVIII st.: faktor reform*, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NANU, 2016, S.9-19.

5. Berkovskiy V.H. Pravoberezhnaja Ukraina v sisteme mezhdunarodnykh torgovykh otnoshenij konca XV – serediny XVI veka, *Sud'by slavjanstva i jeha Grjunval'da: vybor puti russkimi zemljami i narodami Vostochnoj Evropy v srednie veka i rannee novoe vremja (k 600-letiju bitvy pri Grjunval'de /Tannenberge): Materialy mezhdunar. nauch. konf.*, Sankt Peterburg., 2010, S. 29-33.

6. Hrushevskiy M. Studii z ekonomichnoi istorii Ukrainy. Ekonomichnyi i sotsialnyi perelom XV – XVII vv. Hospodarstvo polskoho mahnata na Zadniproviu, Kyiv, 1917, 70 s.

7. Djul'manova T.M. Soderzhanie i faktory transformacii jekonomicheskikh sistem, *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, Orenburg, 2006, № 8 (avgust), S.16-21.

8. Emanov A.G. Velikaja pandemija serediny XIV veka kak final srednevekovoj istorii, *Vestnik Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2013, № 2. S.49-55.

9. Kovalevskij M.M. Jekonomicheskij rost Evropy do vznikovenija kapitalisticheskogo hozjajstva, Moskva, 1898, T.1, 712 s.

10. Lysiuk V.M., Derkach T.V. Rynkova intehratsiia: metodolohiia, pryntsyipy ta mekhanizmy, *Ekonomichni innovatsii: Zb.nauk. prats*, Odesa, 2015, Vyp. 60, Kn. I: Ukrainske Prychornomia: vektory stratehichnoho rozvytku ta yevropeyskykh standartiv zhyttia, S.270-280.

11. Mokir, Dzh. Rychag bogatstva. Tehnologicheskaja kreativnost' i jekonomicheskij progress, Moskva: Izd-vo Instituta Gajdara, 2014, 204 s.

12. Hajek, F. Sobranie sochinenij: v 19 t., Moskva; Cheljabinsk: Socium; Mysl', 2018, T.7: Jekonomicheskie cikly: chast' I, 470 s.

13. Shumpeter, Y. Teoriia ekonomichnoho rozvytku. Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnoho tsykladu, Kyiv, VD KMA, 2011, 244 s.

14. Allen, R.C. Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800, *European Review of Economic History*, 2000, № 3, p.1-25.

15. Cipolla, C. Before the Industrial Revolution European Society and Economy 1000-1700, London: Routledge, 1993, 326 p.

16. Cipolla C. Economic Depression of the Renaissance? *The Economic History Reviews*, Volume 16 Issue 3 (April 1964), P.519-524

17. Dyer, C.C., Schofield P.R. Recent Work on the agrarian history of medieval Britain, *The Rural History of Medieval European Societies. Trends and Perspectives*, red. I. Alfonso, Turnhout, 2007, p.21-55.

18. Epstein S.R. The late mediaeval crisis as an «integration crisis», *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe, 1400 – 1800* / ed. by Maarten Prak, London; New-York, 2001, p.23-48.

19. Hay, D. Europe in the fourteenth and fifteenth centuries, New York: Longman, 1989, 490 p.

20. Lopez, R. S. The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350, Cambridge, 1995, 180 p.

21. Małowist, M. Z problematyki wzrostu gospodarczego Europy Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu i na początku XVI wieku, *Przegląd Historyczny*, t. 64, zesz. 4, 1973, s.655-680.

22. Postan, M. Revisions in Economic History: IX. The Fifteenth Century, *The Economic History Review*, Vol. 9, № 2 (May, 1939), p.160-167.

23. Ramsey P. The European Economy in the Sixteenth Century, *The Economic History Reviews*, Volume 12 Issue 3 (April 1960), P. 456-462.

24. Topolski, J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2003, 206 s.